

УДК 338.242.

Н. С. Клименко

Науково-дослідний економічний інститут Міністерства економіки України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ФОРМ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ЕФЕКТИВНОСТІ

Розглянуто особливості власності як економічної категорії, означено форми власності, виявлено чинники, що обумовлюють ефективність власності.

Ключові слова: власність, права власності, форми власності, транзакційні витрати.

Рассмотрены особенности собственности как экономической категории, определены формы собственности, выявлены факторы, обуславливающие эффективность собственности.

Ключевые слова: собственность, права собственности, формы собственности, транзакционные издержки.

The features of the property as an economic category, defined by ownership, identified efficiency factors of ownership.

Keywords: property, property rights, ownership, transaction costs.

Трансформація централізованого управління економікою в напрямку формування ринкових відносин передбачає проведення істотних соціально-економічних перетворень, до найважливіших з яких безперечно належить зміна відносин власності через розвиток процесів роздержавлення, приватизації та націоналізації. Відомо, що одночасно можуть співіснувати декілька форм власності, що через їх конкуренцію гарантує зростання продуктивності праці та ефективності виробництва. Можлива заміна одних форм власності іншими (більш ефективними), що відбувається як еволюційним, так і революційним шляхом.

Зміни форм власності вимагають глибокого теоретичного осмислення, актуальність якого буде зростати в міру подальшого просування суверенних держав шляхом оновлення своєї економічної структури та методів господарювання.

Проблемам власності присвячено значну кількість сучасних наукових досліджень, серед яких роботи Т. Бетелла, Т. Веблена, Дж. Гелбрейта, Р. Коуза, Р. Коммонса, М. Муллей, Д. Норта, В. Хойера, Л. Абалкіна, В. Базилевича, В. Гейця, А. Гриценко, Р. Капелюшнікова, В. Ланового, І. Лукінова, В. Мандибури, Г. Одінцової, М. Хохлова, М. Чумаченка та ін.

А. Гальчинський, В. Геєць та А. Чухно простежують особливості розвитку відносин власності у перехідний період, П. Єщенко та Ю. Палкін розглядають процеси роздержавлення, приватизації, зарубіжний досвід змін відносин власності. В. Мандибура здійснює системний аналіз інституційної архітектури власності [1].

Метою нашого дослідження є визначення підходів до оцінки форм власності та їх ефективності, що потребує вирішення таких завдань:

- установити особливості власності як економічної категорії;
- означити форми власності;
- виявити чинники, що обумовлюють ефективність власності.

В економічній науці визнається системоутворююча функція власності в структурі економічних відносин, а отже, власність є: результатом розвитку продуктивних сил; основою системи економічних відносин: виробництва, розподілу, обміну, споживання; фундаментом соціальної структури суспільства, його поділу на класи; базою, що визначає мету виробництва та характер управління економічними процесами.

Значимо, що власність – це суспільні відносини, що визначають спосіб привласнення різних речей, можливість отримання вигоди від користування ними, характер реалізації певних інтересів. Власність має дві сторони – об'єктивну, що визначає її економічний зміст, та суб'єктивну (юридичний зміст), що свідомо формується людьми.

А.А. Гриценко наголошує, що «для розуміння співвідношення економічних і правових відносин суттєве значення мають поняття фундаментальної та актуальної структур, феномени перетворення основи і перетворених форм. Фундаментальна структура фіксує взаємозв'язок внутрішніх елементів у тому вигляді, в якому вони виникають і породжують один одного. Актуальна структура складається з тих самих елементів фундаментальної структури, але їх роль і значення змінюються залежно від конкретно-історичних умов» [2, с. 13].

Економічний зміст власності відтворюється через усю систему економічних відносин і визначає характер виробництва, розподілу, обміну та споживання. «Вони набувають економічного характеру разом з уречевленням (опредмечуванням) праці, що відбувається в процесі виробництва матеріальних благ. Якщо результати праці розпредмечує інша людина, то єдність відносин опредмечування і розпредмечування для першої людини виступає як втрата частини самої себе, відчуження результатів власної праці, а для іншої людини як їх привласнення. У цьому разі розпорядження благом, в якому уречевлено працю людини, що полягає у передаванні цього блага іншій людині, виступає відносно першої людини як відчуження від неї частини її самої, втіленої у виробленій речі. Відповідно використання цієї речі іншою людиною стає реальним процесом її привласнення, що не збігається за своїм змістом з простим використанням... Власність, таким чином, можна визначити як відносини між людьми з приводу використання, розпорядження, володіння, відчуження та привласнення вироблених благ» [2, с. 12].

Об'єктивний зміст власності визначається умовами її виникнення, які обумовлені обмеженістю (рідкістю) економічних благ. Рідкісність – це відношення між бажаним і наявним. Виробничі ресурси – обмежені або рідкісні. Але проблема обмеженості має не тільки економічний аспект. Кожен з нас живе у світі обмежених можливостей. Обмежені фізичні та інтелектуальні можливості людини. Обмежено час, який вона може приділити тій чи іншій справі. Обмежені засоби, які людина могла б використати для досягнення певної мети. І не тільки окрема людина, але й усе суспільство в цілому обмежене у своєму прагненні свободи, щастя та добробуту.

«Тільки коли виникає обмеженість, з'являється інтерес до власності. У цьому випадку виникає необхідність подолати відчуження блага шляхом його привласнення і одночасно заборонити користуватись ним іншим людям. Оволодіння благом може здійснюватися шляхом витрачання трудових зусиль або загарбництвом. В цих випадках установлюються відносини між людьми за виключний контроль над речами. Метою володіння є користування речами, тобто видобування з них якогось корисного ефекту. Цінність володіння визначається ступенем обмеженості та відтворення благ. Більш рідкісні блага обмежують доступ до них, тим самим потребують додаткових витрат на їх привласнення, що означає зростання цінності прав користування, розпорядження та володіння. Отже, поняття власності охоплює сукупність відносин між людьми, їхні можливості відносно речей, які зустрічаються в природі певною мірою обмежено» [3].

Отже, якщо існує обмеженість благ, то суб'єкти в процесі привласнення повинні якимось чином їх відокремити (уособити). Це робиться шляхом усвідомлених дій, які закріплюються через традиції, табу, правила, норми моралі і норми права. Не

завжди економічний зміст власності регламентується через правові норми. Так, людина може бережливо ставитися до чужого майна не тому, що боїться кримінальної відповідальності, а тому, що це відповідає її моралі, правилам нормальної поведінки. Тобто відносини власності можуть бути закріплені не обов'язково державою у вигляді законів, судових рішень, але й у вигляді неписаних правил, традицій. Однак найбільш надійно відносини власності забезпечуються силою держави, яка має більш вагомні засоби її охорони.

Економічний зміст власності набуває правової форми, завдяки цьому створюється єдиний економіко-правовий альянс відносин, який неможливо роз'єднати в реальній дійсності. Тому власність є категорією як економіки, так і права.

Юридичний зміст власності реалізується через право власності, під яким розуміються санкціоновані норми поведінки, які виникають у зв'язку із привласненням економічних благ. При визначенні власності в юридичному змісті виявляється сукупність речей (об'єкт власності), що належать власнику (суб'єкту). Право власності виражає відношення людини до речі "як до своєї" чи "як до чужої", тобто будується за формулою: Суб'єкт → Об'єкт. Відносини власності – це відносини між людьми стосовно речей, що виражаються формулою:

$$\begin{array}{c} \text{Суб'єкт} \leftrightarrow \text{Суб'єкт} \\ \text{Об'єкт} \end{array}$$

Самі власники (суб'єкти) підрозділяються на два види:

- фізична особа – людина як суб'єкт цивільних (майнових) прав і обов'язків;
- юридична особа – організація (об'єднання осіб, підприємство, установа), що є соціальним (колективним) утворенням, вступає в господарські зв'язки від свого імені як самостійна цілісна одиниця та є суб'єктом цивільних прав і обов'язків.

І хоча економічний зміст власності є визначальним, у той же час юридична форма власності не є пасивним його відбиванням, а може стати фактором, що стимулює чи гальмує розвиток економічних відносин, бо без існування права власності часто стає неможливим користування речами, привласнення їх корисних ефектів. А якщо все ж користування благами здійснюється без відповідного правового забезпечення, то це може призвести до порушення інтересів інших людей, що в кінцевому підсумку закінчиться правовим актом – кримінальною, адміністративною та іншими видами відповідальності.

Подальше дослідження власності потребує детального розгляду концепції «Теорії прав власності», що була започаткована у 60–70-ті роки ХХ століття, і є теоретико-методологічною основою теорії економічних організацій, нової економічної історії та економіки права (неоінституціоналізм і трансакційна економіка).

Означена теорія формувалася під впливом англійської правової традиції трактування власності, відповідно до якої передбачалося, що об'єктами власності вважалися як матеріальні речі, так і «безтілесні блага», допускалася можливість роздроблення права власності на будь-який об'єкт на частковій правомочності декількох осіб. Отже, поняття «власність» прихильники теорії замінили терміном «право власності» та наголосили, що власність є не ресурс сам по собі, а низка прав або принаймні частка права використання ресурсу.

Теорія прав власності формувалася під впливом англійської правової традиції трактування власності. У витоків даної теорії стояли відомі економісти Р.Коуз і А.Алчіан, а в подальшому її розвитку брали участь: Й.Барцель, Л.де Алессі, Г.Демсець, М.Йенсен, Г.Еаламрезі, У.Меклінг, Д.Норт, Р.Познер, С.Пейович, О.Уільямсон, З.Фаму, З.Фьюрботн, С.Чена та інші.

Все, що відбувається в ринковій економіці, водночас є процесом набування та

відчуження прав власності чи її окремих повноважень, обмін якими, що відбувається разом із обміном економічних благ, називається трансакцією. Остання може набувати таких юридичних форм, як правочин, угода, контракт, договір, погодження та ін. за наявності прав власності цінність кожного товару визначається не тільки витратами на його виробництво, але й вартістю отриманих на нього прав. Чим більшою кількістю повноважень наділяється суб'єкт, тим більшим стає стимул враховувати вигоди та шкоду, які його рішення надають іншим особам. Специфікація прав власності має велике значення, бо забезпечує сталість економічного середовища через зниження його невизначеності та формування у суб'єктів стабільної поведінки відносно того, що вони можуть отримати в разі своїх дій та на що вони можуть розраховувати в своїх відносинах з іншими людьми. Отже, якщо специфікація прав не встановлена, то це визначається ослабленням (розмиванням) прав власності.

У 1961 році англійський юрист А. Оноре запропонував так званий “повний пучок” (перелік) правомочностей з 11 класичних специфікацій прав власності, що передбачає закріплення певних правомочностей за певним суб'єктом на певний об'єкт з визначеним способом дії з ним, а саме:

- право володіння, тобто право виняткового фізичного контролю над благами;
- право користування, тобто право застосування корисних якостей благ для себе;
- право управління, тобто право вирішувати, хто й як буде забезпечувати використання благ;
- право на прибуток, тобто право володіти результатами від використання благ;
- право суверена, тобто право на відчуження, споживання, зміну або знищення добра;
- право на безпеку, тобто право на захист від експропріації благ та від шкоди з боку зовнішнього середовища;
- право на передачу благ у спадщину;
- право на безстрокове володіння добром;
- заборона на використання засобом, що завдає шкоду зовнішньому середовищу;
- право на відповідальність у вигляді стягнення, тобто можливість стягнення майна до сплати боргу;
- право на залишковий характер, тобто право на існування процедур та інститутів, що забезпечують відновлення порушених правомочностей [4].

Аналізу методологічної специфіки теорії прав власності присвячені роботи російського економіста Р. Капелюшнікова, в роботах якого наголошується:

- терміном «власність» позначаються не будь-які матеріальні або нематеріальні об'єкти, а певні набори прав;
- відносини власності передбачають відносини між людьми, а не відносини «людина/рід»;
- поняття прав власності слід розглядати в контексті центральної проблеми економічної науки – проблеми рідкості, бо їх встановлення має сенс тільки відносно до обмежених (рідкісних) ресурсів;
- права власності мають всеохоплюючий характер та можуть надавати владу як над матеріальними, так і концептуальними об'єктами – аж до особистих свобод, що не відчужуються;
- відносини власності розглядаються як санкціоновані суспільством, а не обов'язково державою. Вони можуть закріплюватися не тільки законами та рішеннями судів, але й традиціями, звичаями, релігією тощо;
- права власності діють як певні стимули, що збільшують витрати одних способів поведінки, сприяючи привабливості інших [5].

Сукупність усього набору повноважень визначає існування абсолютної приватної власності. Та чи інша комбінація визначають певні форми та види власності. Так, якщо переважну роль відіграють право управління та право безстрокового володіння майном, то в цьому разі існує номенклатурна форма державної власності.

Зараз у законодавстві України ще не існує нормативного розподілу окремих повноважень. Так, згідно із Законом України "Про власність" право власності визначається як врегульовані законом суспільні відносини по володінню, користуванню і розпорядженню майном. Але делегування та розподіл цих відносин відбувається завжди, коли укладаються різні договори.

Отже, власність як економічна категорія, за своєю сутністю, є приватна власність. Це історично перша форма привласнення, яка й забезпечила становлення економіки як особливої сфери життєдіяльності людей. Саме з інститутом приватної власності нерозривно пов'язані індивідуалізація людини, поява економіки.

Система приватної власності за висновками Р. Капелюшнікова забезпечує щільний зв'язок між рішеннями економічних агентів та результатами, що вони отримують, привчає їх до далекоглядності, примушує враховувати віддалені наслідки дій, заохочує впроваджувати інновації та експерименти; сприяє – завдяки свободі обміну – переміщенню ресурсів до тих агентів, котрі цінують їх вище та здатні розпорядитися ними краще за інших; дозволяє власникам спеціалізуватися в реалізації тільки тих часткових правомочностей, де їх продуктивність вища. Однак через високі витрати специфікації вона не підлягає розповсюдженню на всі ресурси [5].

О. Бузгалін визнає, що приватна власність є історичною формою власності, вона буває дуже різною: може бути заснованою як на особистій праці, так і передбачати відокремлення капіталу від найманої праці, що є типовим для більшості сучасних корпорацій. Серед причин старіння приватної власності науковець виокремлює те, що все більш асоційованою стає власність на капітал (домінуючою формою прояву такої власності стають акціонерні товариства, в яких кожний індивід має досить обмежені права, а «приватним власником» є складна піраміда влади); дрібний бізнес в умовах постіндустріального суспільства стає іншим і навіть класичні «старі» його часто вже не самостійні і утворюють мережі, що залежать від потужних корпорацій, а деякі з них, наприклад фермерські господарства, в багатьох країнах світу діють тільки завдяки постійній державній і при цьому широко використовують форми збутової, постачальницької та іншої кооперації, що відображає не зміну форми власності, а суттєву зміну її економічного змісту; зростає роль держави в економіці в контексті перерозподілу ВВП (з 15–25% на початку ХХ ст. до 35–55% наприкінці), внаслідок чого держава стає власником від третини до половини всього виробленого в тій чи іншій країні багатства. Держава контролює значну частку «пучка» прав власності приватних фірм (їх діяльність обмежена в соціальному, екологічному, культурному і т.ін. сенсах, які є особливо важливими в умовах переходу до суспільства знань) [6].

Отже, приватна власність певним чином уже соціалізована, суттєво обмежена та доповнена елементами суспільного привласнення та розпорядження. Розвиток поділу праці історично сприяв збільшенню продуктивності праці, що, в свою чергу, дало можливість отримувати більше корисності від благ окремим індивідом, якому стає вигідним відділити свої засоби виробництва від групового (колективного) привласнення, тобто перетворити їх на свою приватну власність. Поряд з приватною власністю існують колективна і державна власність. У Конституції України до окремої форми винесена комунальна власність, тобто власність адміністративно-територіальної одиниці, а колективна власність взагалі не присутня. З цим можна

погодитися, враховуючи ту обставину, що власність кооперативів, товариств, акціонерних товариств, за своєю природою є приватною власністю, оскільки припускає володіння, розпорядження, користування в інтересах частини суспільства, відокремленої групи індивідів.

Найбільший інтерес дослідників викликає питання ефективності різних форм власності. Теорія оптимального розподілу ресурсів, засновниками якої є Л. Канторович і Т.Ч. Купманс, визначає модель виробничого процесу, яка, за допомогою методу лінійного програмування, забезпечує вибір із кількох можливих такого варіанта, що максимізує випуск продукції не лише на рівні підприємства, але й на макроекономічному рівні. Відповідно до цієї теорії визначаються критерії переміщення ресурсів із недержавного (приватного) сектора в державний (суспільний). Серед вимог трансформації власності шляхом переміщення ресурсів із одного сектора в інший є перебільшення додаткових вигод від таких дій над втратами. Отже, трансформація приватної форми власності в суспільну є економічно доцільною за умов зростання продуктивності (віддачі) ресурсів. Цей критерій з певними уточненнями може бути прийнятним і для інших форм власності та ресурсів, що підлягають перерозподілу.

Зазначимо, що на прийняття раціональних економічних рішень можуть вплинути й інші обставини, серед яких: політична доцільність та інтереси тіньового капіталу. Зауважимо, що слід враховувати короткострокові та довгострокові наслідки трансформації власності, що й потребує оцінки короткострокових втрат та довгострокових вигод для суспільства від реалізації таких процесів. У будь-якому випадку трансформації власності має передувати економічний аналіз її наслідків.

На наш погляд, для оцінки форм власності та їх ефективності важливе значення мають трансакційні витрати, бо кожне повноваження має вартість, яка складається з економічної вигоди від володіння об'єктом і трансакційних витрат, необхідних для укладання угоди.

За висновками Р. Коуза, для успішного функціонування ринку, якщо права власності чітко визначені і виконуються суб'єктами господарювання, а трансакційні витрати невеликі – ринок здатний до саморегулювання настільки, що може усувати навіть соціально значущі зовнішні ефекти (екстерналії), а саме: це витрати або вигоди, пов'язані з економічною діяльністю, що стосуються осіб, які не є учасниками даної ринкової угоди.

Відзначимо, що трансакційні витрати, пов'язані не з виробництвом безпосередньо, а із супутніми йому витратами, серед яких:

- витрати пошуку інформації – витрати часу і ресурсів на отримання й обробку інформації, а також втрати від недосконалості інформації;
- витрати на ведення переговорів;
- витрати вимірювання – витрати на проміри, вимірювальну техніку, втрати від помилок і неточностей і т.ін.;
- витрати на специфікацію (точне визначення) і захист прав власності – витрати на утримання судів, арбітражу, органів державного управління, витрати часу і ресурсів, необхідних для поновлення порушених прав, а також витрати на виховання «консенсусної ідеології» – у дусі дотримання неписаних правил і норм;
- витрати опортуністичної поведінки, формами якої є: «ухилення» (shirking), що виникає тоді, коли працюють спільно («командою»), але отримання інформації про ефективність дії кожного або надто дороге, або неможливе; «здирство» (holding-up), що спостерігається у тих випадках, коли який-небудь агент володіє ресурсом, спеціально пристосованим для використання у даній «команді» і не має високої

вартості поза нею. Такий ресурс називається «специфічним». У решти учасників тоді з'являється можливість претендувати на частину доходу (квзіренту) від цього ресурсу, загрожуючи його власнику розривом відносин, якщо той відмовиться з ними поділитися. Небезпека «здирства» підриває стимул до інвестування у специфічні активи.

Р. Коуз у статті «Проблема соціальних витрат» (1960 р.) розкриває вагомість трансакційних витрат, а саме: визнає, що якщо вони позитивні, то розподіл прав власності перестає бути нейтральним фактором і починає впливати на ефективність та структуру виробництва. За умов, коли приватні та соціальні витрати (найбільша цінність, яку можуть забезпечити фактори виробництва при їх альтернативному використанні) дорівнюють один одному, цінність виробництва буде досягати максимуму. Відповідно Коузу екстерналії ринку (незбіг приватних та соціальних витрат та вигод) виникають лише тоді, коли права власності нечітко визначені. Шлях до їх подолання лежить через створення нових прав власності в тих сферах, в яких вони були нечітко встановлені. Таким чином, посилення на зовнішні ефекти ринку є недостатніми для державного втручання в економіку. Якщо трансакційні витрати низькі, то таке втручання зайве, а у випадку високих витрат воно може бути економічно не виправданим. За умов нульових трансакційних витрат (досконала конкуренція) цінність виробництва буде максимальною за будь-яких правил про відповідальність, тобто правові норми не мають значення для максимізації. Закон відіграє важливу роль у визначенні того, як використовуються ресурси тільки за умов ненульових трансакційних витрат [7].

На наш погляд, цікавим є висновок С.І. Архієреєва, який на основі підходу до трансакційних витрат як до економічних витрат, що включають неявні витрати (втрати), які виділяються за альтернативним принципом, пропонує визначення трансакційних витрат як сукупності втрат, що виникають при обміні правами власності, і затрат, призначених для зменшення цих втрат, що дозволило виділити типи трансакційних витрат (трансакційні затрати і трансакційні втрати) і відповідно систематизувати їх види [8, с. 4].

Н.Ю. Іванова, Т.К. Кузнецова визнають, що найбільш придатною щодо можливості її практичного застосування в Україні є класифікація трансакційних витрат за Ернандо де Сото, в якій пропонується об'єднати витрати укладання контракту, витрати специфікації та захисту прав власності в окрему групу та позначити їх терміном "ціна підпорядкування закону", яка складається з: витрат доступу до закону, до яких належать витрати на реєстрацію підприємства (юридичної особи), отримання ліцензії, відкриття рахунку в банку, отримання юридичної адреси та виконання інших формальностей; витрат продовження діяльності у межах закону, пов'язаних з необхідністю сплати податків; виконання вимог закону в сфері трудових відносин (тривалість робочого дня, мінімальна зарплата, соціальні гарантії); сплати судових витрат при вирішенні конфліктів у межах легальної судової системи.

Авторки відзначають, що ціна підпорядкування закону містить у собі не тільки прямі грошові витрати, але й витрати часу на виконання тих чи інших процедур, які, в свою чергу, також можна оцінити в грошовому еквіваленті як добуток втрат часу на величину альтернативної вартості праці.

Н.Ю. Іванова, Т.К. Кузнецова розрізняють такі складові ціни підпорядкування закону: 1) витрати на реєстрацію юридичної особи, причому досить суттєвими є витрати часу на здійснення цієї операції, для мінімізації якого юридичні особи змушені давати хабарі, тим самим збільшуючи трансакційні витрати; 2) витрати на

продовження діяльності у межах закону. Суттєвою складовою цих витрат в умовах України є дотримання вимог податкового законодавства [9].

Узагальнюючи, визначимо, що:

- концептуальною основою оцінки форм власності є теорія прав власності, що формувалася під впливом англійської правової традиції трактування власності та виходила з важливості специфікації прав власності, котра забезпечує сталість економічного середовища через зниження його невизначеності, та формування у суб'єктів стабільної поведінки відносно того, що вони можуть отримати в разі своїх дій та на що вони можуть розраховувати в своїх відносинах з іншими людьми. Якщо специфікація прав не встановлена, то це визначається ослабленням (розмиванням) прав власності;

- трансформація однієї форми власності в іншу є економічно доцільною за умов зростання продуктивності (віддачі) ресурсів;

- для оцінки форм власності та їх ефективності важливе значення мають трансакційні витрати, а саме: витрати специфікації та захисту прав власності, які слід виносити в окрему групу та позначати їх терміном «ціна підпорядкування закону», що формується з: витрат доступу до закону, отримання ліцензії, відкриття рахунку в банку, отримання юридичної адреси та виконання інших формальностей;

- слід враховувати короткострокові та довгострокові результати трансформації власності, що й потребує оцінки короткострокових витрат та довгострокових вигод для суспільства від реалізації таких процесів.

Бібліографічні посилання і примітки

1. Мандибура В.О. Институциональная архитектура собственности / В.О. Мандибура. // Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований: кол. моногр. / под ред. А.А. Гриценко. – Х.: Форт, 2008. – Разд. 4, п.8.2,8.4. – С. 290–298; 323–359.
2. Гриценко А.А. Економіка і право: структура взаємозв'язків / А.А. Гриценко // Вісн. Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. Серія: Економічна теорія та право. – Х.: Право, 2010. – Вип. 1. – С. 7–17.
3. Основи економічної теорії: підруч. для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за освітньо-проф. прогр. бакалавра з галузі знань «Економіка і підприємництво» / Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого; за заг. ред. Л.С. Шевченко. – Х., 2008. – С. 54.
4. Honore A.M. "Ownership". In Oxford essays in jurisprudence / A.M. Honore; ed. by Guest A.W. – Oxford, 1961. – P. 112–128.
5. Капелюшников Р. Право собственности (очерк современной теории) [Электронный ресурс] / Р. Капелюшников. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=21&article=979>
6. Бузгалин А. Частная собственность устарела [Электронный ресурс] / А. Бузгалин. – Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=21&article=970>
7. Coase Ronald H. The Problem of Social Cost / Coase Ronald H. // Journal of Law and Economics. – 1960. – P. 1–44.
8. Архієреєв С.І. Трансакційні витрати в умовах ринкової трансформації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. екон. наук: спец. 08.01.01 / С.І. Архієреєв / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2002. – 32 с.
9. Иванова Н.Ю. Трансакційні витрати як показник здоров'я економіки [Електронний ресурс] / Н.Ю. Иванова, Т.К. Кузнецова // Труды Одесского политехн. ун-та. – Вип. 1. – 2002. – Режим доступа: http://www.library.ospu.odessa.ua/online/periodic/opu_2002_1/7_10.htm

Надійшла до редколегії 16.08.2010.